

טו

הלילה הזה כולו צלי

- א. קרבן חגיגה וקרבת פסח – צלי
 ב. רק קרבן פסח הוא צלי
 ג. כולו מצה, [כולו] מרור, כולו צלי
 ד. קרבן פסח וקרבת תודה
 סיכום

א. קרבן חגיגה וקרבת פסח צלי

את קרבן הפסח יש לאכול כשהוא צלוי, לא נא ולא מבושל:

וְאָכְלוּ אֶת הַבֶּשֶׂר בְּלֵילָה הַזֶּה, צָלִי אֲשֶׁר וּמִצּוֹת עַל מְרִירִים יֵאָכְלֶהוּ. אֵל
 תֵּאָכְלוּ מִמֶּנּוּ נֶאֱוָשֶׁל מִבֶּשֶׂל בַּמַּיִם, כִּי אִם צָלִי אֲשֶׁר רֵאשׁוֹ עַל כְּרַעְיוֹ וְעַל
 קִרְבּוֹ (שמות יב, ח-ט).

כך בניסוח חכמים: "ואינו נאכל אלא צלי" (משנה זבחים ה, ח; תוספתא פסחים ה, ב).
 היות קרבן הפסח נאכל דווקא צלי הוא נושאה של אחת מבין קושיות "מה נשתנה"
 שבליל הסדר:

שבכל הלילות אנו אוכלין בשר צלי שלוק ומבושל, הלילה הזה כולו צלי?
 (משנה פסחים י, ד).

קושיה זו היו מקשים בזמן שבית המקדש היה קיים, ואילו לאחר החורבן אין
 מקשים אותה,¹ אם כי במספר הגדות מהגניזה שלאחר החורבן עדיין מופיעה קושיה
 זו, ויתכן שהיו כאלה שהמשיכו להצביע על שינוי זה למרות שלמעשה לא היו אוכלים
 קרבן פסח.²

1. כך הדגישו: ר"ף, פסחים כה ע"ב בדפי הר"ף; רמב"ם הל' חמץ ומצה ח, ג; רא"ש פסחים י, ל;
 רבנו ירוחם – תולדות אדם וחוה נתיב ה חלק ד דף מג טור ג; מאירי פסחים קטז ע"א; פסקי תוס'
 אות קה; מאמר חמץ לרשב"ץ אות קכו, ובפירושו להגדה של פסח; הרוקח ושבלי הלקט בפירושו
 להגדה, ועוד. וראה ברב מנחם מנדל כשר, הגדה שלמה, עמ' 112-171, שציין שבמספר הגדות עדיין
 מופיע נוסח זה.

2. ראה: שמואל וזאב ספראי, הגדת חז"ל, עמ' 27-30, 63, 113-114, 206; שמוא פרידמן, "לאופיין של
 הברייתות בתלמוד הבבלי: 'בן תימא' ו'בן דורתאי'", נטיעות לדוד – ספר היובל לפרופ' דוד הלבני,
 עמ' קצה-רעד; הנ"ל, פסחים – תוספתא עתיקתא, עמ' 88-92; יוסף תבורי, פסח דורות, עמ' 361-363.
 לדבריהם, יתכן ואזכור הצלי לאחר החורבן קשור לכך שהיו מקומות שהיו נוהגים לאכול בשר צלי

לפני שאכלו את קרבן הפסח היו אוכלים קרבן חגיגה. זהו קרבן חגיגה ייחודי, הקרב ב"ד ניסון, ועל כן נקרא גם "חגיגת ארבעה עשר" (פסחים סט ע"ב-עא ע"ב; חגיגה ז ע"ב-ח ע"א) או "חגיגה הבאה מחמת הפסח... עם הפסח" (ספרא צו פרשה ז, פרק יב). כאמור, קרבן חגיגה זה נאכל לפני קרבן הפסח: "חגיגה הבאה עמו היא נאכלת תחלה, כדי שיהא פסח נאכל על השובע" (תוספתא פסחים [ליברמן] ה, ג).

לפי חכמים לא בכל שנה היו מקריבים קרבן חגיגה, כאמור במשנה (פסחים ו, ג):

אימתי מביא חגיגה עמו? בזמן שהוא בא בחול בטהרה ובמועט, ובזמן שהוא בא בשבת במרובה ובטומאה אין מביאין עמו חגיגה.

אך לדעת בן תימא, מעמדו של קרבן חגיגת ארבעה עשר הוא כמו קרבן הפסח באשר לזמן האכילה ולהיותו מכבשים בני שנה זכרים ויש חובה להקריבו (פסחים ע"א). בשל ההקבלה בין קרבן חגיגה לקרבן הפסח, דנה הגמרא (שם) האם לשיטת בן תימא קרבן החגיגה נאכל גם כן צלי כמו קרבן הפסח:

איבעיא להו: לבן תימא נאכלת צלי או אין נאכלת צלי? כי אקשיה רחמנא לפסח ללינה אבל לצלי לא, או דילמא לא שנא? תא שמע: "הלילה הזה כולו צלי" ואמר רב חסדא זו דברי בן תימא, שמע מינה.³

לבסוף סיכמה הגמרא את הלכות קרבן החגיגה לפי בן תימא:

תא שמע: חגיגה הבאה עם הפסח הרי היא כפסח, באה מן הצאן ואינה באה מן הבהר, באה מן הזכרים ואינה באה מן הנקבות, באה בת שנתה ואינה באה בת שתי שנים. ואינה נאכלת אלא ליום ולילה, ואינה נאכלת אלא צלי, ואינה נאכלת אלא למנויו. מאן שמעת ליה דאית ליה האי סברא – בן תימא, שמע מינה: כולהו מילתא בעינן.

רב חסדא טען שקושיית "הלילה הזה כולו צלי" היא על פי שיטת בן תימא, ואכן התוספות (פסחים קטז ע"א ד"ה כולו צלי) ציינו שלדברי רב חסדא שאלה זו יכולה להישאל

לאחר החורבן. קשה לקבל הסבר זה, מאחר שחכמים לא עודדו לאכול צלי בליל הסדר לאחר החורבן. בעניין זה, ראה במאמרי: "אכילת צלי בליל פסח לאחר החורבן", מועדי יהודה וישראל, עמ' 445-459. 3. דברי בן תימא אינם נזכרים כלל במקורות תנאיים ולא בירושלמי. על זהותו ראה במאמרו של שמא פרידמן, לעיל הע' 2, בעמ' רמח-רנז. לעומת זאת, בספרא (ויקרא – דבורא דנדבה פרשה יד, יח) נאמרו הדברים בשמו של בן עזאי: "שלמים הבאין מחמת הפסח... בן עזאי אומר: אין נאכלין אלא בלילה, ואינן נאכלין אלא צלי". בתוספתא (פסחים ט, ח; זבחים ח, יא) נאמר: "בן עזאי אומר: שלמים הבאין מחמת הפסח הרי הן כפסח לכל דבר, אלא שהן נאכלין ליום ולילה" – לא נזכר במפורש ששלמי החגיגה הבאים עם הפסח נאכלים צלי, אך נאמר שחוץ מזמן האכילה הם זהים בכל דיניהם לפסח.

רק על פי שיטת בן תימא. הם שאלו מדוע בסוגיית הגמרא על שאלות "מה נשתנה" לא מצוין דבר זה, והשיבו "שדרך הגמרא כן".
 על פי דברי התוספות, על הבן או האב השואלים את הקושיות⁴ להיות מודעים לכך ששאלתם היא רק לפי שיטת בן תימא ותקפים רק בהנחה שהלכה כמותו. כך כתבו התוספות בנוגע להלכה אחרת מהלכות ליל הסדר:

הביאו לפנינו מצה וחזרת וחרוסת [ושני תבשילין],⁵ אף על פי שאין חרוסת מצה. רבי אליעזר ברבי צדוק אומר: מצה. ובמקדש היו מביאין לפנינו גופו של פסח (משנה פסחים י, ג).

ובגמרא בפסחים קיד ע"ב:

רבי יוסי אומר: אף על פי שטיבל בחזרת – מצה להביא לפנינו חזרת וחרוסת ושני תבשילין... מאי שני תבשילין?... רב יוסף אמר: צריך שני מיני בשר, אחד זכר לפסח ואחד זכר לחגיגה.

את דברי רב יוסף פירשו התוספות שם (ד"ה שני מיני בשר):

פירוש רבינו חננאל: צלי זכר לפסח, ומבושל זכר לחגיגה.⁶ ולא נהירא, דקיימא לן כבן תימא (לעיל דף ע ע"א) דאין חגיגה נאכלת אלא צלי, דמתניתין אתיא כוותיה? לכך נראה דתרוייהו מבושילין, וכן משמע לשון תבשילין.

לפי רבנו חננאל, מביאים לשולחן בשר צלי כזכר לקרבן הפסח ובשר מבושל כזכר לקרבן חגיגה. מכאן שרבנו חננאל פסק כחכמים, שחגיגת ארבעה עשר הייתה מבושלת.⁷ התוספות חלקו עליו, וסוברים שהלכה כבן תימא שחגיגת ארבעה עשר

4. בשאלה מי שואל את קושיות מה נשתנה, הבן או האב, ראה במאמרי: "השינויים בליל הסדר, ושאלות 'מה נשתנה' בארץ ובגלות", מועדי יהודה וישראל, עמ' 363-384.

5. בחלק מכתבי היד של המשנה לא נזכר כאן שהיו מביאים שני תבשילין, וכן בגירסאות הראשונים. ראה: דקדוקי סופרים על המשנה; תוספתא כפשוטה – פסחים, עמ' 654; שמואל וזאב ספראי, הגדת חז"ל, עמ' 25.

6. כך פירשו גם הרי"ף פסחים כה ע"ב מדפי הרי"ף; המנהיג הל' פסח פרק ה. המאירי על הסוגיה כתב שהרמב"ם (הל' חמץ ומצה ח, א) סבר כמו רבנו חננאל, אך לשון הרמב"ם שם היא: "ובזמן הזה מביאין על השולחן שני מיני בשר אחד זכר לפסח ואחד זכר לחגיגה", ובהגהות מימוניות (שם ס"ק ב) כתב שהכוונה היא ששניהם צלויים או מבושלים.

7. המאירי (פסחים קטז ע"א) והאור זרוע (ח"ב בסדר של פסח מר' שמואל מפלייז) סברו גם הם שאין הלכה כבן תימא.

הייתה צלי,⁸ ולכן כהוראת המשנה יש להביא שני בשרים מבושלים, אחד זכר לקרבן פסח ואחד זכר לקרבן חגיגה.⁹

מכל מקום, לדברי התוספות הלכה כבן תימא שקרבן חגיגה נאכל צלי, ועל כן יש מקום לקושיה על כך במסגרת קושיות "מה נשתנה": מדוע בכל הלילות ניתן לאכול בשר נא ומבושל, ואילו הלילה, בכל האכילות שציוותה תורה – קרבן פסח וקרבן חגיגה – יש לאכול דוקא צלי. לשון היחיד "כולו צלי" לא מתייחסת לקרבן הפסח אלא ללילה, שיש לאכול בו שני קרבנות כשהם צלויים.¹⁰

הרש"ש (פסחים קטז ע"א) שאל עוד: האמנם כל הלילה אוכלים רק צלי, והרי ניתן לאכול לפני קרבן הפסח בתוך הסעודה גם בשר מבושל? והשיב שעל שולחן הסדר מונחים בהתחלה אך ורק צרכי המצווה של החג, והשואל מתייחס רק למה שענינו רואות. מכיון שעל השולחן מונחים בשעה ששואלים "מה נשתנה" רק קרבן הפסח וקרבן החגיגה הצלויים, זה מה ששואלים. לדבריו זהו פירוש השאלה "כולו צלי" בהתייחס למציאות ולמראה העיניים בשלב הקושיות, ולא בחילוק בין בשר הסעודה לבשר הקרבנות.

8. התשב"ץ בפירושו להגדה פירש קושיה זו לפי בן תימא. והמהרי"ל (מנהגים סדר ההגדה ד"ה ל) כתב: "אף על גב דסתם ההגדה כבן תימא דמקיש חגיגה לפסח ואסורה נמי בשבירת עצם, דגרסינן במתני' מה נשתנה הלילה הזה כולו צלי, דמשמע חגיגה נמי בצלייה דהוקשו לפסח והיינו כבן תימא, מכל מקום עיקר שבירת עצם לא כתיב רק גבי פסח". ראה גם: הרב ישראל אריאל, הגדה של פסח – הגדת המקדש, עמ' 30 ו-45. יש הנוהגים לומר בזמן האוכל בליל הסדר מעניין קרבן הפסח. כך יסד הרב יעקב עמדין (סידור בית יעקב, עמ' רנ): "אם הקריב שלמי חגיגה בארבעה עשר אוכל מהן תחילה ואח"כ אוכל בשר הפסח, ושניהן אין נאכלין אלא צלי אש". רק לפי בן תימא חגיגת י"ד היא צלי, ונראה שהרב יעקב עמדין פסק אף הוא כתוס'. ראה: הרב יוסף גרינוולד, שו"ת ויען יוסף, אורח חיים סי' רצז. לא בכל הלכות קרבן חגיגה פסקו התוס' כבן תימא – ראה פסחים קיד ע"ב תוד"ה אחד, שם פסקו תוס' כחכמים שקרבן חגיגה אינו דוחה את השבת.

9. המהרש"א הקשה, שאם הלכה כבן תימא אזי היה צריך להיות ששניהם יהיו צלויים? ויישב שמכיון שהדבר רק לזכר לא הקפידו על כך, וכך מורה לשון "תבשילין". למעשה, כתב הרב יוסף קארו (שו"ע אורח חיים סי' תעג, ד) שנהגו בבשר ובביצה: "ונהגו שהבשר יהיה צלי על הגחלים, והביצה תהיה מבושלת". ביחס לביצה הוסיף הרמ"א: "והוא הדין צלויה, וכן נוהגין בעירנו". המשנה ברורה (שם ס"ק ל-לא) נימק את דברי הרמ"א: "והוא הדין צלויה שהחגיגה באה בין צלי בין מבושל". בערוך השולחן (אורח חיים סי' תעג סע' ט) הסביר עוד: "המנהג שנהגו גם הביצה צלויה יכול להיות משום דבן תימא סבר דגם חגיגה אינה נאכלת אלא צלי". בשו"ע (אורח חיים סי' תעו סעיף ב) כתב הרמ"א שנהגים לאכול בסעודה ביצים זכר לאבלות, אך הגר"א שם כתב: "ולו נראה הטעם מפני שעושים אותו זכר לחגיגה". בכף החיים (שם ס"ק כו) כתב שנהגו לומר שהוא זכר לקרבן חגיגה.

ראה עוד: הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה, חלק אורח חיים א סי' קנו.

10. לילה הוא לשון זכר. ראה: בראשית יט, לה; כו, כד; לב, יד; לב, כב; במדבר יד, א; יהושע ח, ט; אסתר ו, א, ועוד.

ב. רק קרבן פסח הוא צלי

כאמור, רבנו חננאל פסק כחכמים שחגיגת י"ד היא רשות, וכך פסק גם הרמב"ם (הל' קרבן פסח י, יג): "חגיגת ארבעה עשר רשות ואינה חובה". מאידך כתב הרמב"ם (הל' חמץ ומצה ח, ב) שבזמן המקדש היו שואלים: "בכל הלילות אנו אוכלין בשר צלי שלוק ומבושל, והלילה הזה כולו צלי". אם הפרשנות של דברי רב חסדא היא שההתייחסות בקושיה על צלי היא רק אליבא דבן תימא, אזי אם הרמב"ם איננו פוסק כבן תימא היה עליו להשמיט את הקושיה הזו. כך שאל על הרמב"ם הכסף משנה (הל' חמץ ומצה ח, ב), ונשאר בצ"ע.¹¹

רבנו מנוח (שם) כתב שלעניין צלי פסק הרמב"ם כבן תימא, בעוד שבשאר הלכות חגיגת ארבעה עשר פסק כחכמים. הצ"ח (פסחים ע"ב) טען עוד שבעניין הצלי חכמים אינם חולקים כלל על בן תימא, ולדבריו מוסכם על הכול שחגיגת ארבעה עשר נאכלת צלי. לעומת זאת, המאירי (פסחים ע"א; קטז ע"א) כתב שהקושיה "הלילה הזה כולו צלי" אכן לא תואמת את ההלכה שנפסקה, או לחילופין ש"כולו צלי" מתייחס דווקא לקרבן פסח.¹²

נראה שזה פירושו של רבנו ירוחם (תולדות אדם וחוה נתיב ה, חלק ד דף מג טור ג):

בכל הלילות אנו אוכלים בשר, כלומר צלי או שלוק ומבושל, הלילה הזה כולו צלי. ובזמן הזה אין אומרים, כי בעונותינו אין לנו קרבן פסח שלא היה נאכל אלא צלי.

החזון איש (אורח חיים סי' קכד, לפסחים ע"א) הסביר באופן זה את הרמב"ם. על פי הרמב"ם כוונת רב חסדא היא שבן תימא מפרש כך את המשנה, אבל אין הכרח להסביר שזו אכן כוונתה המקורית. ואכן, הסתמא דגמרא בפסחים קטז ע"א אינה מעמידה את המשנה כבן תימא, אלא כשאלה על כך שבכל הלילות יש שאוכלים את הבשר צלי ויש שאוכלים מבושל, והלילה הזה כולו צלי: לא הלילה כולו צלי, כי אם קרבן הפסח.¹³

הרא"מ שך (אבי עזרי, הל' חגיגה ב, י) כתב, שלפי בן תימא חובה להביא חגיגת י"ד

11. הר"י קאפח (זמנים ב, הל' חמץ ומצה ח, ג עמ' תט) כתב שהקושי אינו על הרמב"ם אלא על רבי, שסתם משנה אחת כחכמים (פסחים ו, ט) והשניה כבן תימא (שם י, ד).

12. דוד הלבני (מקורות ומסורות, פסחים עמ' תפא-תפב) כתב, שלבן תימא יש לומר "הלילה הזה כולו צלי" ולחכמים "הלילה הזה צלי", וכפי הנוסח במרוור.

13. כך גם מסבירים בספר קובץ ובבני בנימין על הרמב"ם (מופיעים בסוף המהדורה של הרמב"ם הנפוץ). ראה עוד: הרב י"ב ז'ולטי, "מצות צלית הפסח", משנת יעבץ – אורח חיים, סי' כד; הרב נחמיה טיילור, "צלית קרבן פסח", מג"ל, יד (תשס"ד), עמ' 81-88, המבחין בין החובה לצלות את הקרבן לבין חובת אכילתו צלי.

אפילו בשבת מכיון שחובתה שקולה לקרבן פסח, בעוד שלחכמים זו רשות להקריב חגיגת י"ד. לכן, ברור ששאלת "הלילה הזה כולו צלי" קשורה רק לקרבן פסח, כי גם לשיטת חכמים אין חייבים להקריב חגיגת י"ד והפסח הוא בשר החובה היחיד המוגש על שולחן הסדר.

ג. כולו מצה, [כולו] מרור, כולו צלי

על פי ההבנה ברמב"ם, שקושיית הצלי עוסקת אך ורק בקרבן פסח ולא בחגיגת ארבעה עשר, יש לראות את הקושייה הזו בהקשרה הרחב, בתוך מכלול הקושיות האחרות העוסקות אף הן באכילות הלילה הזה ובאופן אכילתו.

נראה שקושיות "מה נשתנה" מתמקדות בניסיון להבין מדוע ישנם בלילה זה מאכלים מסוימים (בשר, ירק ופת) שיש לאכול אותם באופן מסוים (צלי, מרור ומצה), וזאת בשונה מכל לילה אחר בו אפשר לאכול אותם גם בצורות אחרות. הקושייה היא הנגדה, אחר השוואה בין שני נתונים ושאלה על השוני ביניהם, ומקורו של מבנה זה הוא בפסוקי התורה.

קרבן פסח: התורה מנגידה בין אופני ההכנה האפשריים של בשר הפסח: "אל תאכלו ממנו נא ובשל מבושל במים, כי אם צלי אש" (שמות יב, ט). אכן, גם הקושייה במסגרת "מה נשתנה" בנויה מאותה הנגדה: "שבכל הלילות אנו אוכלין בשר צלי שלוק ומבושל, הלילה הזה כולו צלי". הקושייה אינה מתייחסת למאכלי בשר אחרים בלילה זה, ואף לא בהשוואה לחגיגת י"ד כאשר מקריבים אותה. אין זה גם משנה אם בשעת אמירת הקושייה רואים מיני בשר אחרים או לא (בשונה מתירוץ הרש"ש). הקושייה מוצגת באופן כללי, כהשוואה למקובל ומצוי בלילות אחרים.

מצה: התורה מנגידה בין סוגי מאפה שונים: "שבעת ימים מצות תאכלו... כי כל אכל חמץ ונכרתה הנפש ההוא מִישראל" (שמות יב, טו). כך גם במקום נוסף: "לא תאכל עליו חמץ, שבעת ימים תאכל עליו מצות לחם עני" (דברים טז, ג). הניגוד הוא בין מאפה מבצק שתפח והחמץ, לבין מאפה בצק שלא תפח. גם בליל הסדר ניתן לאכול מאפים אחרים שאינם חמץ אך גם אינם מצה, על מנת לשבוע ולא לשם מילוי חובת המצווה. ובכל זאת, ההנגדה היא באשר לחובת האכילה העיקרית בלילה זה – מדוע החובה העיקרית היא דווקא במצה. "כולו מצה" – עיקרו של לילה זה הוא מצה, ולא רק איסור אכילת החמץ. זאת, על אף שניתן לאכול בנוסף למצת המצווה עוד מיני מאפה אחרים שאינם חמץ.

במחזור ויטרי מפרש שההנגדה לחמץ ומצה איננה מתייחסת לימי חול, אלא "שבכל הלילות של שאר ימים טובים ושבטות אוכלים או חמץ או מצה והלילה הזה רק מצה" (הלכות פסח סי' צה).

מרור: התורה מצווה לאכול מרור רק כחלק מאכילת הקרבן, ואין חובה עצמית לאכול מרור בליל הסדר. התורה איננה מנגידה את המרור לירק מסוים או לירקות מסוימים, אלא מצווה לאכול אותו במסגרת הקרבן: "ואכלו את הבשר בלילה הזה צלי אש ומצות על מררים יאכלהו" (שמות יב, ח). כך גם בפסח שני: "בחדש השני בארבעה עשר יום בין הערבים יעשו אותו [=את הקרבן], על מצות ומרורים יאכלהו" (במדבר ט, יא). יתכן שזו הסיבה לכך שחכמים הנגידו את המרור לירקות אחרים באופן כללי, ולא לירק מסוים אחר, שהרי אין ירק שנאסר בלילה זה. כך פירש את הקושיה הרב דוד אבודרהם: "בשאר הלילות אין אנו מחזרים אחר מרור, פירוש שאין אדם מניח המתוק בשביל המרור, ובלילי פסח אנו מחזרים אחר המרור" (בפירושו להגדה של פסח).¹⁴ השאלה היא על מציאותו של המרור ועל מרכזיותו, אך ניתן כמובן לאכול ירקות אחרים, גם אם הם מתוקים.

דבר נוסף במרור השונה מפסח ומצה הוא שלא נאמר בו "הלילה הזה כולו מרור" אלא "הלילה הזה מרור", מכיון שלא ניתן להעמיד את אכילתו כמרכזית באכילת הלילה הזה, שכן הוא טפל לקרבן פסח. אמנם, התוספות (פסחים קטז ע"א ד"ה הלילה) כתבו שאין גורסים "כולו מרור", כי אוכלים שאר ירקות לכרפס. לדברינו אפשר גם להציע אחרת, שכוונת השואל מתייחסת למרור של מצווה בלבד (למרות שאוכלים בלילה זה גם ירקות אחרים), ושאיך על פי כן אין אומרים "כולו" מכיון שהוא טפל לקרבן.¹⁵ מדקדוק זה בלשון הקושיות ובכוונתן ניתן ללמוד שהלשון "כולו צלי" איננה מחייבת לומר שהבשר הנאכל בלילה זה הוא אך ורק צלי, ויתכן שאוכלים גם סוגי בשר שונים ובטעמים אחרים, אלא שעיקר מצוות אכילת בשר בלילה זה, קרבן הפסח, הוא צלי.

ד. קרבן פסח וקרבן תודה

נראה להציע, שההנגדה בשאלות "מה נשתנה" אינה עוסקת באכילת מצה או צלי בלילה זה למול אכילת בלילות אחרים סתמיים במשך השנה או בשבתות וימים טובים.

14. ראה גם במרדכי פסחים – הלכות הסדר בקצרה.

15. בנוסח "הלילה הזה מרורים" נקטו גאונים וראשונים רבים: רב עמרם גאון, סדר פסח; מחזור ויטרי, הלכות פסח סי' צז עמ' 254-310; ריטב"א, הגדה של פסח ד"ה מה נשתנה; הרב דוד אבודרהם ספר אבודרהם סדר ההגדה ופירושה ד"ה מה נשתנה "שבכל הלילות אנו אוכלין שאר ירקות והלילה הזה מרור. פירוש, שבכל הלילות אנו אוכלין שאר ירקות מתוקים והלילה הזה מרור. ואם תאמר וכי בשאר לילות אי אפשר בלא אכילת שאר ירקות? אלא ר"ל שבכל הלילות אנו מחזרין אחר שאר ירקות שהן טובות לאכילה ומתוקות יותר ממרור"; טור, אורח חיים סי' תעג; ערוך השולחן, אורח חיים סי' תעג סעיף כא. הרב נחום רבינוביץ' (יד פשוטה, הל' חמץ ומצה ח, ב) גרס ע"פ כתה"י שברשותו: "כולו מרור", אם כי בהגדה שבסוף הל' חמץ ומצה, הגרסה היא: "הלילה הזה מרור".

שהרי המטרה העיקרית בקושיות היא להצביע על מה אוכלים בלילה זה, וחשיבות משנית יש בהדגשה מה לא אוכלים בלילה הזה. אם כך, היה ניתן להקשות משהו בנוסח: שבכל הלילות אין חובה לאכול פת כלל, והלילה הזה כולו מצה. או: שבכל הלילות אוכלים בדרך כלל חמץ והלילה הזה רק מצה.¹⁶

כך גם ביחס לבשר: עיקר ההדגשה הוא שבליילה זה אוכלים צלי, בעוד שהיה מקום להציע: שבכל הלילות אין חובה כלל לאכול בשר, והלילה הזה חובה לאכול צלי. ובכל זאת הקושיות מצביעות על אלטרנטיבה אחרת: בכל הלילות אוכלים חמץ ומצה למול מצה, בכל הלילות אוכלים בשר צלי שלוק ומבושל למול צלי. דהיינו, חובת המצה והצלי בלילה זה, עומדים מול משהו אחר, מוגדר, ולא מול אכילות סתמיות של חולין במשך השנה.

לכן, אפשר לפרש שהקושיות מנגיזות לקרבן אחר הדומה לקרבן פסח מבחינה רעיונית: קרבן תודה.¹⁷ קרבן תודה הוא קרבן שלמים שעומו מביאים ארבעה מיני לחם – שלושה סוגי מצה וסוג אחד של חמץ. הוא נאכל ליום ולילה, ואין להותיר ממנו (ויקרא ז, יא-טו).¹⁸ קרבן תודה מובא על ידי מי שנעשה לו נס: יורדי הים, הולכי מדברות, מי שהיה חולה ונתרפא, ומי שהיה חבוש בבית האסורים. ארבעה אלו נלמדים מפרק קז שבתהלים, המפרט את המודים לה' על חסדיו ונפלאותיו.¹⁹

16. אמנם גם במשנה (פסחים ט, ג) מודגשת נוכחות של חמץ ומצה בבית במשך השנה, כשהמשנה דנה בשאלה: "מה בין פסח הראשון לשני? הראשון אסור בבל יראה ובל ימצא, והשני מצה וחמץ עמו בבית".

17. כיוון כזה כבר הציע בקצרה הרב איתן שנדרופי, "מי מביא קרבן תודה", מעלין בקודש, ד (כסלו תשס"ב), עמ' 75-90, בהע' 2.

18. רק על שני הקרבנות הללו התורה הדגישה שאין להותיר עד הבוקר (קרבן פסח: שמות יב, י; לד, כה; [קרבן פסח שני: במדבר ט, יב]. קרבן תודה: ויקרא ז, טו; כב, ל). ראה במשך חכמה (ויקרא ז, טו) טעם לדבר. מקרבן תודה למדו חכמים לקרבנות אחרים שאין להותיר (ספרא צו ז, יב; רמב"ם הל' פסולי המוקדשין יח, ט). חכמים קבעו שקרבנות הנאכלים ליום אחד נאכלים עד חצות כדי להרחיק את האדם מעבירה (משנה ברכות א, א), ואכן להלכה קרבן תודה נאכל עד חצות (משנה זבחים ה, ו). גם קרבן פסח נאכל עד חצות, לפי ר' עקיבא כדי להרחיק את האדם מעבירה, ולפי ר' אליעזר בן עזריה מעיקר הדין (ברכות ט ע"א; זבחים נז ע"ב). הנצי"ב (העמק דבר ויקרא ז, יב-יג; כב, כט; במדבר טו, ח; ספרי ח"ב ענ' רנג; שאילתות, שאילתא קעא, עמ' שמ; הגדה של פסח – אמרי שפר, עמ' כח-כט) הסביר מדוע זמן אכילת קרבן תודה הוא עד חצות: לחמי התודה הם גדולים (משנה מנחות ז, א), ואסור להותיר מהם. בשל הזמן המצומצם לאכול את קרבן התודה והלחמים, יקרא אדם לרעיו וחבריו לאכול ולשמוח עימו, ואז יספר להם את הניסים והנפלאות שעשה לו ה'. לו היו השלמים והלחם נאכלים לשני ימים ולילה אחד כשאר השלמים, אזי לא היה מזמין את רעיו. תיאור אכילת שלמי התודה והלחמים מזכיר את אכילת קרבן הפסח לביל הסדר.

19. רש"י ויקרא ז, יב, ע"פ ברכות נד ע"ב. ראה עוד: רש"י זבחים ז ע"א ד"ה לא דידיה; מנחות עט ע"ב רש"י כת"י ד"ה לאחור, ובשטמ"ק אות י, ורבנו גרשום.

גם בני ישראל היוצאים ממצרים ירדו בים, הלכו במדבר, היו חולים ונתרפאו²⁰ ויצאו מבית האסורים:

”הודו לה’ כי טוב כי לעולם חסדו. יאמרו גאולי ה’ אשר גאלם מיד צר” (תהילים קז, א-ב)... אמר הקב”ה: בזמן שהייתם במצרים גאלתי אתכם בשביל שמי, גם באדום אעשה בשביל שמי, שנאמר (תהלים קו ח): ”וישיעם למען שמו” (מדרש שוחר טוב, תהילים קז).²¹

על כן, מתבקש שאופיו של קרבן הפסח יהיה יחד עם חמץ ומצה. על כך נשאלות שתי קושיות: שבכל הלילות אנו אוכלים חמץ ומצה – במסגרת קרבן תודה, ואילו הלילה הזה רק מצה. פירוש זה, לפיו ההשוואה הניגודית היא לקרבן תודה, נמצא בשם המהר”ש מאמסטרדם (הגדת צוף אמרים עמ’ 20):

מפני מה שאר אכילות לחם למצוה, דהיינו לחמי תודה שאנו אוכלים בלילה, זה חמץ ומצה ביחד, והלילה הזה שאנו עושים גם כן זכר ללחמי תודה למה אין אנו אוכלים שניהם יחד?²²

על פי דרך זו יש להסביר את הקושיה אודות הבשר: שבכל הלילות אנו אוכלים את קרבן התודה צלי שלוק ומבושל, בכל טעם שהאוכל את הקרבן ירצה (משנה זבחים ה, ו), ואילו הלילה הזה קרבן הפסח נאכל רק צלי. הפירוש ”צלי שלוק ומבושל”, נאמר במקור על אכילתם של הכהנים מקדשי קדשים:

ובכולם הכהנים רשאים לשנות באכילתן, לאכלן צלויים שלוקים ומבושלים (משנה זבחים י, ז).

הרמב”ם חיבר בדבריו בין אכילת הכהנים לאכילת אחרים האוכלים את הקרבנות:

20. כך נאמר במדבר רבה (וילנא) פרשת נשא פרשה ז, א: ”בשעה שיצאו ישראל ממצרים היו כל רובן בעלי מומין. למה? מפני שהיו יגעים בטיט ובלבנים ועולים לראש הבנין ומי שהוא בונה על ידי שהיו עולין לראשי הדמוסין או האבן נופלת וקוטעת ידו או הקורה או הטיט נכנס בעיניו והוא נסמא והיו בעלי מומין. כיון שבאו למדבר סיני, אמר האלהים: כך הוא כבודה של תורה שאתן אותה לדור בעלי מומין? ואם אמתין עד שיעמדו אחרים הרי אני משהא במתן תורה. מה עשה האלהים אמר למלאכים שירדו אצל ישראל וירפאו אותן”.

21. המהר”ם אלשיך, בפירושו לתהילים קז, מייחס את כל הפרק ליוצאי מצרים. בקהילות עדות המזרח פרק זה נאמר בכל יום מימי חג הפסח.

22. הניגוד בין קרבן הפסח לקרבן תודה הוא חריף יותר. בתודה יש חמץ, ועל כן אין מביאים קרבן תודה בערב הפסח ב”ד בניסן, ובמשך כל ימי הפסח (תוספתא חגיגה א, ו; פסחים יג ע”ב; ביצה יט ע”ב; רמב”ם הל’ חגיגה ב, יג). יש הנוהגים שלא לומר בתפילת שחרית ”מזמור לתודה” בערב הפסח ובימי הפסח. ראה: מחזור ויטרי (סי’ פט); ספר מהרי”ל (מנהגים) – סדר התפילות של פסח, ועוד.

מותר לאכול את הקדשים בכל מאכל. אפילו הכהנים מותרין לאכול חלקם בין מקדשים קלים בין מקדשי קדשים בכל מאכל ולשנות באכילתן, ולאוכלם צלויים שלוקים ומבושלים (הל' מעשה הקרבנות י, ז).

קושיות "מה נשתנה" העוסקות בפת ובבשר והמנגידות בין קרבן פסח לקרבן תודה,²³ נשאלות מיד בתחילת הסדר. בירושלמי (פסחים י, ד) מובא שהיו שואלים שלוש קושיות בלבד – על הטיבול, המצה והצלי:

שבכל הלילות אנו מטבלין פעם אחת, והלילה הזה שתי פעמים? שבכל הלילות אנו אוכלין חמץ ומצה, והלילה הזה כולו מצה? שבכל הלילות אנו אוכלין בשר צלי שלוק ומבושל, והלילה הזה כולו צלי?²⁴

הטיבול הנוסף איננו קשור לתכני האכילה, בעוד שתי השאלות האחרות מתמקדות במצה ובצלי, המאפיינים השונים מקרבן תודה.²⁵ התשובה המקיפה לשאלות הללו נפרסת לאורך ההגדה, ותמצית סיפור יציאת מצרים בלילה זה מלמד שאין מדובר על הצלה אישית פרטית שבעקבותיו מובא קרבן תודה, אלא שההודאה בלילה זה רחבה יותר ומתייחסת ללידתו של עם ישראל ולגאולתו ממצרים. התשובות לקושיות הספציפיות הללו מופיעות בסוף חלק ה"מגיד", על פי דברי רבן גמליאל (משנה פסחים י, ה):

פסח – על שום שפסח המקום על בתי אבותינו במצרים.

מצה – על שום שנגאלו אבותינו במצרים.

23. במשנה זבחים ה, ח נאמר: "הפסח אינו נאכל אלא בלילה, ואינו נאכל אלא עד חצות, ואינו נאכל אלא למנויו, ואינו נאכל אלא צלי". התוספות (זבחים נו ע"ב ד"ה הפסח) שואלים מדוע לא נאמר שהפסח אינו נאכל אלא על מצות ומרורים, ומשיבים: "ותירץ ה"ר חיים דלא חשיב אלא דבר שכנגדו בקדשים והוא חלוק מהם. דשאר קדשים נאכלין ביום ובלילה עד היום, ולכל אדם, בכל מאכל. ופסח אינו נאכל אלא בלילה, עד חצות, ולמנויו, וצלי. אי נמי, לא תנא מצות ומרורים דאין מעכבין. אי נמי לאו מצוה דגופיה". כאמור, ההנגדה במשנה היא לשאר הקרבנות, וניתן להציע שהמשנה בפסחים העוסקת בייחודו של קרבן פסח, מנגידה בקושיות "מה נשתנה" את קרבן הפסח למול קרבן תודה. כיוון שכך, יש מקום להנגיד בין אכילת חמץ ומצה שבקרבן תודה, לבין אכילת מצה בלבד בקרבן פסח.

24. על נוסחאות "מה נשתנה" ראה: הלכה ברורה, פסחים קטו ע"א.

25. לפני אמירת "מה נשתנה" אנו אומרים: "הא לחמא עניא... כל דכפין ייתי ויכול, כל דצריך ייתי ויפסח". זוהי אמנם הוספה מאוחרת, ולשונה הארמי מורה על כך שזו פיסקה שנאמרה בגלות לאחר החורבן, אך אף על פי כן יש בה הזמנה לבוא ולאכול – כנראה מצה, ולפסח – קרבן פסח. ואז מתבקש לשאול: מדוע רק מצה ולא גם חמץ? מדוע רק צלי ולא גם שלוק ומבושל?

בנוסח ההגדות התשובה לטעם אכילת מצה הוא אחר:

מצה זו שאנו אוכלים על שום מה? על שום שלא הספיק בצקם של אבותינו להחמיץ עד שנגלה עליהם מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא וגאלם מיד. שנאמר (שמות יב, לט): "ויאפו את הבצק אשר הוציאו ממצרים עגות מצות כי לא חמץ, כי גורשו ממצרים ולא יכלו להתמהמה וגם צדה לא עשו להם".

נוסח התשובה שבמשנה היא התשובה שהיו אומרים בזמן המקדש היה קיים, כשאכלו את קרבן הפסח. המצה מבטאת את התודה על שה' גאלנו ממצרים וייעד אותנו כעמו, וכפי שהסביר הראי"ה קוק:

המצה היא לחם עוני ולחם החירות. באותו הזמן שנגלה עלינו מלך מלכי המלכים וגאלנו גאולת עולמים, נוצרה בנשמתנו תכונת החופש, חירות הרצון, המוכשר לשיעבוד מלכות שמים בצורתו האידיאלית. ורז עולם הוא שיש בסגולת המצה, ליתן כח חופשי בחירות הקדש. וכשהוא בא בפרק זה, שהנשמה הכללית והאישית שבה עוד הפעם להתחדש, כל נקודה ונקודה מעצמיות חייה אין שיעור לערכה... המצה היא נהמא דאסותא, רפואת הנשמה המשוחררת, חירות עליון בגאולה שלמה (אורות הקודש, חלק ג, עמ' לו).²⁶

המצה היא פשוטה בתכונתה, והיא ביטוי לחירות הלאומית שנטבעה בעם ישראל בגאולתו,²⁷ וכך גם באשר לאכילת צלי. בלילה זה אנו עוברים ממצב של יחידים להיותנו אומה, ודבר זה מתבטא דווקא באכילת צלי, כדברי הראי"ה קוק:

זאת היא פעולת הצליה, המכנסת את כל הכח שבבשר בתוכו, בלא התפזרות מחוצה לו, ובזה יואר כל יחיד בסגולתה של קדושת המצוה, כינוס חילו המקודש האצור בנשמתה הגדולה של האומה בכללה, בצורה מכונסת כזאת עד כדי ההכרה של היחידיות הגמורה של כל האומה כולה בקדושת כל אחד ואחד מפרטיה, המכונס בתוכו בכל הוויתו – "ואינו נאכל אלא צלי" (עולת ראייה א עמ' קעט).²⁸

26. ראה בהרחבה בעניין זה: הנצי"ב, הגדה של פסח – אמרי שפר, עמ' 6, 35-37.
27. על המצה כביטוי לתחילתו של תהליך, והחמץ כביטוי למיצויו ותכליתו, ועל כן ההודאה בפסח היא רק במצה ולא בחמץ כמו בקרבן תודה רגיל, ראה: הרב יואל בן נון, "חמץ ומצה – בפסח בשבועות ובקרבנות הלחם", מגדים, יג (תשנ"א), עמ' 25-45.
28. על הזיקה בין המצה הנאכלת בליל הסדר לבין לחמי תודה, ניתן גם ללמוד מפרשנות מאוחרת למנהג לפיו מניחים שלוש מצות על השולחן ולא שתי לחמים, כנהוג בשבת. כך כתב בספר המנהיג

איחודם של המצה והצלי כמרכיב ייחודי בהודאה שבלילה הזה וצירוף המרור המלמד על הקושי והשעבוד, בניגוד לקרבן התודה הרגיל שיש בו גם חמץ וגם מצה ושבשרו יכול להיות בכל טעם שהוא, מבטא את המיוחד שבקרבן הפסח המובא בכל שנה מחדש, ולא רק בסמיכות לנס שקרה. ההצלה מהשעבוד נועדה לחולל מהפכה בעולם, ביצירתו של עם בעל ייעוד אלוקי.

סיכום

את האמירה "הלילה הזה כולו צלי" במסגרת קושיות "מה נשתנה" שבהגדה של פסח, ניתן לפרש כהתייחסות לכל הקרבנות הנאכלים בלילה זה, קרבן פסח וקרבן חגיגה, וכשיטת בן תימא הסובר שקרבן חגיגת י"ד דינו כפסח. אפשרות אחרת היא, ש"כולו צלי" מתייחס רק לקרבן הפסח. על פי פרשנויות אלו, קושיה זו ויתר קושיות "מה נשתנה" מתמקדות בניסיון להבין מדוע יש לאכול בלילה זה מאכלים מסוימים בצורה מסוימת, שלא כמו בכל לילה אחר בו קיימת אפשרות לאכול מאכלים אחרים מאותו סוג – בשר, ירק ופת – בכל טעם שהוא. על פי פרשנויות אלו אין ייחוד בקושיות "מה נשתנה" בהצגת המאכלים אותם אוכלים בכל הלילות האחרים, שהם מאכלי חולין, והדגשה בהן היא רק על מאכלי הלילה הזה.

הצעה נוספת היא לראות את קושיות "כולו צלי" ו"כולו מצה" כהנגדה לקרבן דומה אחר, קרבן תודה, שמטרתו להביע תודה לה' על הנס וההצלה. עם קרבן תודה מביאים חמץ ומצה, והוא נאכל על פי טעמו של בעליו – צלי, שלוק ומבושל. זאת, לעומת קרבן פסח הנאכל אך ורק כשהוא צלי, ויש לאכול עימו מצה בלבד.

סי' ט: "ונהגו בצרפת לעשות השלוש מצות מעשירית האיפה זכר לתרומת לחמי התודה". הרש"ז (שולחן ערוך הרב אורח חיים סי' תנח, ה) חידד את הדברים עוד: "לפיכך אנו עושין גם כן ג' מצות לעשרון זכר ללחמי תודה שהיוצא מבית האסורין חייב להביא תודה, ואנו בפסח יצאנו מבית האסורין משעבוד מצרים לפיכך אנו עושין זכר ללחמי תודה". ראה עוד: הרב מנחם מנדל כשר, הגדה של פסח, עמ' 62. על השתלשלות הנוהג להניח שלוש מצות, ראה: יוסף תבורי, "לחם משנה בליל הסדר", פסח דורות, עמ' 287-306. הרב משה צבי נריה (מאורות נריה – ישראל במדינתו, עמ' 143) כתב שיש נוהגים בסעודת ההודיה ביום העצמאות, להשאיר שלוש מצות מחג הפסח, ולהוסיף פת חמץ, זכר ללחמי תודה.